

ты французского историка Мишеля Руссо де ла Валетта “Казимир, король Польши” (1679).

Ключевые слова: Руина, казачество, Украина, Франция, историография, Ян II Казимир, Мишель Руссо де ла Валетт.

Lunyak Ye.M. Left-Bank Ukraine’s campaign of Jan II Kazimierz (1663–1664) in the treatment of French historian Michel Rousseau de la Valette (1679)

The acquaintance’s state of the French public with Ukraine (17 century) in the article is covered. The complex analysis one of historical researches of Ukrainian history, the work of Michel Rousseau de la Valette “Casimir roy de Pologne” (1679), is made.

Key words: The Ruin, Cossack, Ukraine, France, historiography, Jan II Kazimierz, Michel Rousseau de la Valette.

[надійшло до редакції: 02.01.2013 р.]

УДК 94(477)“9–10”

Юрій СИТИЙ
(Чернігів)

Особливості християнського поховального обряду давньоруського Чернігова

Поховальний обряд – надзвичайно важливе джерело, яке дає уявлення про різні сторони життя суспільства, відображає його уявлення про смерть і відповідає ідеологічним процесам і змінам, що відбуваються в суспільстві. Безпосереднє вивчення поховального комплексу дозволяє характеризувати поховальну споруду, власне поховального, супроводжуючий матеріал і матеріальні залишки ритуальних обрядів.

Похованням Чернігова присвячено кілька десятків статей і розділів в окремих виданнях [1], але основна маса публікацій містить опис окремих ділянок досліджених поховань [2]. Лише в кількох роботах робилися спроби узагальнення матеріалу [3]. Всі узагальнення, що опубліковані, аналізували окремі частини виявлених матеріалів.

У даному дослідженні вперше аналізуються всі відомі матеріали про християнські поховання Чернігова досліджені в XIX–XX ст. Об’єм публікації дозволяє охарактеризувати лише одну сторону поховальної обрядовості – категорії досліджених поховальних пам’яток на території міста.

На території Чернігова кістки людей виявлені в 64 пунктах; досліджені також 2 муровані церкви та двоє воріт із надвратними церквами, біля яких поховання не знайдені (Рис. 1). Майже всі вони, за виключенням поховань на березі озера Млиновище і свідчень про поховання на Лісковіці (вул. Нахімова, 38–40), розташовані на терасах р. Десна та р. Стрижень. Це пов’язано як зі ступенем вивченості подолу, так і з його досить низьким розташуванням у заплаві Десни.

На території давньоруського Чернігова досліджено 1871 поховання, з яких у XIX–XX ст. розкопано і зафіксовано 1497. Останні можна розподілити на наступні категорії:

- поховання на цвинтарях храмів;
- поховання під курганними насипами;

- поховання на ґрунтових могильниках, розташованих на відстані від забудови;
- окремі поховання на території садиб;
- монастирські поховання;
- “скудельниці”;
- рештки загиблих під час трагічних подій.

Усього на території міста і його відкритих посадів виявлені 22 цвинтарі та церкви (Рис. 2). На території Дитинця досліджено поховання 5 церковних кладовищ (28 % усіх досліджених церков і цвинтарів); біля церкви на Верхньому Замку поховань не виявлено [4]. На території Окольного міста досліджено 4 кладовища біля церков (в т.ч. й біля Успенського собору Єлецького монастиря) (18 %). На території Передгороддя виявлено 8 цвинтарів, окремі з них досліджувалися на кількох поряд розташованих ділянках (36 %). При цьому на Дитинці 1 церква (цвинтар) приходилася на 2,5 га укріпленої території; на території Окольного міста – 1 церква (цвинтар) на 10 га; на Передгородді – 1 церква (цвинтар) на 35 га. Такі співвідношення виявлених церков або цвинтарів вказують як на відносно слабку вивченість територій, так і підкреслюють особливе значення Дитинця.

За межами укріплень церкви знаходилися на вул. Сіверянській (поховань не виявлено) та в заміському Іллінському монастирі на схилах Болдиних гір (9 %).

На території Подолу храми могли існувати на північному березі оз. Млиновище (вул. Нахімова, 38–40), поховання біля якого відомі за свідченнями місцевих мешканців, проте археологічні дослідження тут ще не здійснювалися. Можливо, у збудованих валах подільської оборонної лінії існувала надвратна вежа, позначена на плані Чернігова 1706 р. Поховання на південному березі оз. Млиновище могли бути розташовані біля невеликої каплички (9 %).

Виявлені цвинтарі певною мірою відображають стан вивченості території Чернігова. Основні роботи кінця ХХ – початку ХХІ ст. проводилися на території Передгороддя, мало досліджувалася територія Окольного міста, і практично недослідженими залишаються відкриті посади та поділ у заплаві Десни. Відсутність поховань біля розкопаних церков указує, що при розширенні досліджень можливе виділення в майбутньому значної кількості цвинтарів, особливо на території Окольного міста й Передгороддя. Посеред житлової забудови розташовані невеликі за площею цвинтарі церков, на відміну від ділянки у західній частині Передгороддя, що тривалий час використовувалася як територія ґрунтового могильника, а потім на ній виникає кілька церковних кладовищ. Така відмінність західної частини території Передгороддя пояснюється тим фактом, що ця територія ніколи не була забудована у домонгольський час.

Цвинтарі, розташовані у західній частині Передгороддя, мають значну щільність поховань, і в окремих випадках фіксуються на значних за площею територіях. Так, цвинтар на вул. Коцюбинського, 32 мав продовження на ділянках досліджень на вул. Коцюбинського, 33; вул. Комсомольську, 22 та 28. Церковний двір із похованнями у центрі (вул. Кирпоноса, 24) включав у себе ще одну ділянку цвинтаря, розташовану дещо вбік від напрямку древньої Любецької вулиці (вул. Примакова, 10), що було зумовлено значною щільністю забудови вздовж неї.

Археологічно кращий стан збереженості мають муровані храми та їх рештки, на відміну від дерев'яних церков, від яких зберігаються лише поховання цвинтаря, а слі-

ди церков у культурному шарі Чернігова практично не залишаються. Збереженість поховань різна, проте кладовища, що функціонували тривалий час, мають, як правило, гіршу збереженість.

З досліджених 64 пунктів знахідок людських решток 19 пунктів можна віднести до церковних комплексів. Християнство, що поступово проникало на Русь, мало тривалий період історії й уже сформовані традиції та догми. Після зведення перших церков відразу починають формуватися їх цвинтарі. Літописами зафіксоване поховання князя-фундатора церкви св. Спаса в ще недобудованому храмі [5].

Літописні джерела згадують здійснені в середині храмів поховання. Є свідчення про князівські та боярські поховання у Спаському соборі та Борисоглібській церкві. Поховання духовних осіб фіксуються як літописами, так і археологічно [6].

Досить часто для поховань використовувалися галереї, котрі вже під час побудови передбачали у своїй конструкції аркосольні ніші. Використовувався також простір у середині храмів й у галереях: нижче рівня підлоги зафіксовані контури могил і досліджені поховання у гробницях. Храм-усипальниця XI ст. досліджений В.П. Коваленком на території Дитинця передбачав підземний поверх для поховань: у ньому виявлені 2 аркосольні ніші та досліджені 2 гробниці, складені з плінфи [7]. Дослідник указував на наявність шматків шиферних плит, що могли відноситися до деталей інших зруйнованих гробниць.

У Спаському соборі дослідженнями виявлені 2 аркосольні ніші (у прибудовах), 4 гробниці: одна з похованням жінки з дитиною, друга – поховання жінки (північна прибудова до собору), третя – поховання чоловіка біля центральної апсиди, четверта – поховання чоловіка біля хрещальні; а також скупчення людських кісток у просторі нижче рівня долівки південної апсиди храму [8]. У Борисоглібській церкві досліджені 6 аркосольних ніш під хорами, 14 аркосольних ніш у галереях [9], кімітірія у південній каплиці (8 поховань людей) [10]. У храмі-усипальниці відомо 2 аркосолії та 2 гробниці (по 2 поховання), у Благовіщенському соборі – 1 гробниця, віднесена до давньоруського часу [11]. Церква на Верхньому Замку, судячи з планування, могла мати 2 аркосолії. Успенський собор Єлецького монастиря містив рештки шиферних гробниць усередині (2 аркосолії); та одну гробницю в середині західної паперті собору. Ще 4 гробниці виявлені у північній галереї. Гробниці, досліджені в районі Красної площі, можуть бути розташовані як зовні, так і в середині храму [12]. Іллінська церква має 2 аркосольні ніші для поховань.

Таким чином, у інтер'єрі храмів достовірно відомо 28 аркосольних ніш для поховань і досліджено 8 гробниць з 12 похованнями. Загалом на сьогодні можна визначити близько 40 місць поховань людей у інтер'єрі храмів і 2 місця скупчення кісток – кімітірії (рештки 8 людей) у Борисоглібському та Спаському соборах. Разом це щонайменше 48 поховань, що становить 5 % усіх поховань, пов'язаних із культовими спорудами. Проте даний показник безпосередньо залежить від стану вивченості поховань у інтер'єрі й екстер'єрі храмів. Неможливість визначення (через об'єктивні причини) розташування стін дерев'яних храмів суттєво позначається на питомій вазі даної категорії поховань, зафіксованої для Чернігова (1:20). Цей показник у Чернігові майже вдвічі нижчий, ніж у Києві (1:11).

Кладовища навколо храмів мають значну щільність поховань і, внаслідок цього, значну питому вагу серед досліджених поховань Чернігова. Визначити місце розташування поховання відносно церкви можна лише за умови збереженості храму чи фік-

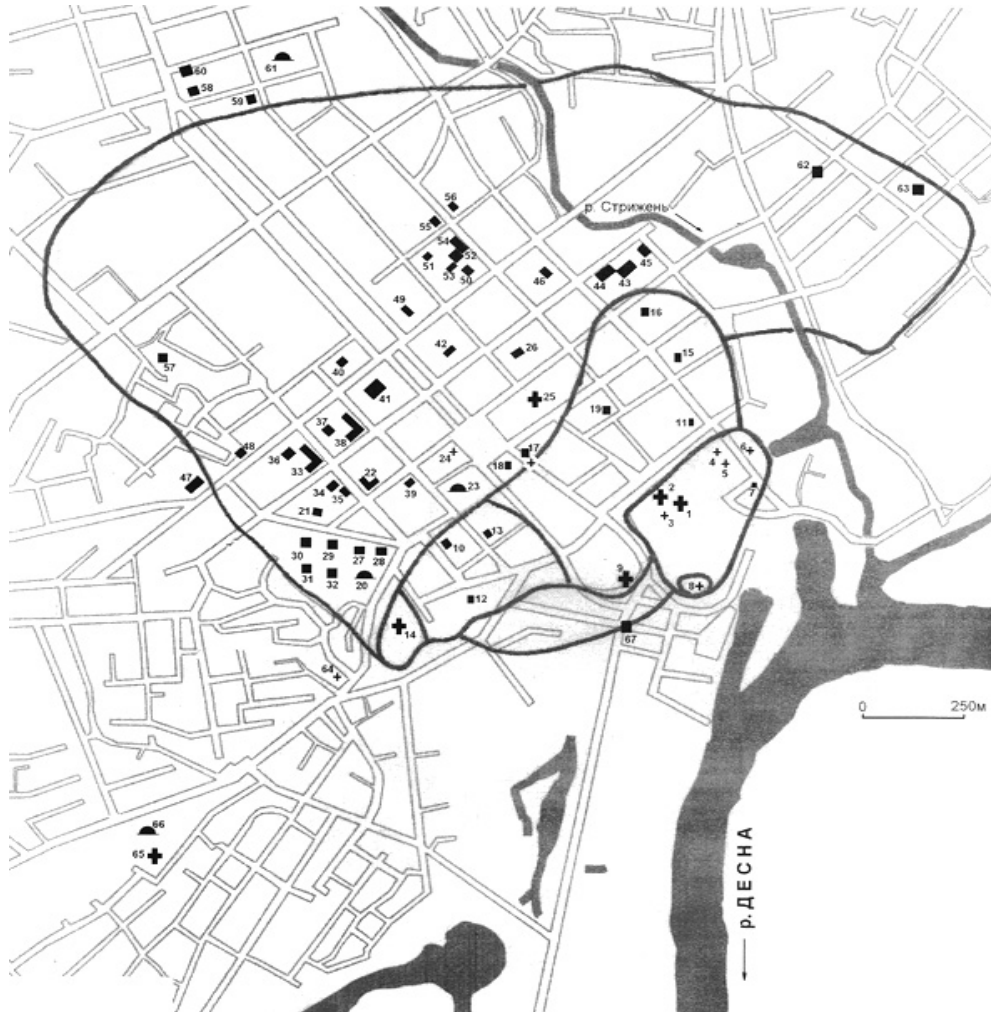

Рис. 1. Місця виявлення поховань та кісток людей на території давньоруського Чернігова: 1 – Спаський собор; 2 – Борисоглібський собор; 3 – Єпископські ворота біля Спаського собору; 4 – храм-усипальниця; 5 – надвратна церква на княжій дворі; 6 – Благовіщенський собор; 7 – Михайлівська церква; 8 – церква на Верхньому Замку; 9 – біля Катерининської церкви; 10 – Комсомольська, 11; 11 – Родимцева, 16; 12 – Белінського, 18; 13 – Кирпоноса, 7; 14 – Успенський собор; 15 – Горького, 17; 16 – Горького, 59; 17 – біля воріт Окольного міста; 18 – рів Окольного міста; 19 – Родимцева, 2; 20 – курган біля Чорної Могили; 21 – Магістрацька, 19; 22 – Куйбишева, 13; 23 – біля кургану княжни Черни; 24 – біля Красної площі; 25 – П'ятницька церква; 26 – Свердлова, 14; 27 – Воровського, 22-30; 28 – Воровського, 22; 29 – Воровського, 18; 30 – Воровського, 26; 31 – Воровського, 24; 32 – Воровського, 20; 33 – Коцюбинського, 32; 34 – Коцюбинського, 33; 35 – Комсомольська, 22; 36 – Комсомольська, 28; 37 – Комсомольська, 27; 38 – Кирпоноса, 24; 39 – Кирпоноса, 16; 40 – Примакова, 10; 41 – Коцюбинського, 50-52; 42 – Коцюбинського, 58; 43 – Коцюбинського, 81 (1995); 44 – Коцюбинського, 81 (1998); 45 – Пушкіна, 34; 46 – Горького, 34; 47 – Перемоги, 64; 48 – Жовтневої революції, 70; 49 – Леніна, 35; 50 – Перемоги, 100; 51 – Чернишевського, 15; 52 – Фрунзе, 24 (1997); 53 – Фрунзе, 24 (1998); 54 – Фрунзе, 26; 55 – Фрунзе, 34; 56 – Чернишевського, Мстиславська; 57 – Папанінців; 58 – Миру, 61; 59 – 9 Січня, 25; 60 – Гоголя, 3; 61 Стриженська група; 62 – Гетьмана Полуботка; 63 – Молодчого, Шевченка; 64 – «Сіверянська» церква; 65 – Іллінська церква; 66 – кургани Троїцької групи; 67 – надвратна церква у подольському валу; 68 – Млиновище.

сації залишків його стін. Досить часто цвинтарі церков накладалися на поховання, що існували до побудови церкви, чи контури могильних ям співпадають із безінвентарними похованнями більш пізнього часу. Це значною мірою призводить до умовності будь-яких підрахунків. Великий вплив має стан вивченості окремих комплексів, їх поділ на курганні та ґрунтові могильники чи цвинтарі церков.

Близько 60 % досліджених у ХХ ст. поховань відноситься до цвинтарів церков і розташовані у позахрамовому просторі. При цьому недостатня вивченість групи поховань у інтер'єрі храмів практично не впливає на цей показник.

Близько 28 % становлять поховання ґрунтових могильників. Поховання, які не розташовані біля церковних споруд, можна розділити на: поховання в могильних ямах під курганними насипами; поховання в могилах здійснених на відстані від забудови (ґрунтовий могильник); окремі поховання здійснені на території подвір'їв.

До виникнення кладовищ біля церковних споруд, на нашу думку, існувало єдине курганне поле, що півколом оточувало забудову міста. Воно розпочиналося на Болдиній Горі біля Троїцько-Іллінського монастиря та продовжувалося в північно-східному напрямку: археологічними дослідженнями зафіксовані залишки курганів на сучасних вулицях Воровського, Комсомольській, 9 Січня, Гоголя (правий берег р. Стрижень) і Молодчого та Шевченка (лівий берег). У цих місцях виявлені поховання в могильних ямах під курганними насипами.

Після відмови від курганних насипів на просторі між старими курганами з'являються ґрунтові могили без курганних насипів. Ці поховання ми відносимо до ґрунтового могильника, що, як і курганний могильник, півколом оточував місто (Рис. 3).

Ґрунтові поховання без курганного насипу досліджені на території Окольного міста, Передгороддя та відкритих посадів. Умовно їх можна поділити на поховання ґрунтового могильника й окремі поховання на подвір'ях, проте через брак датуючого матеріалу досить часто обидва різновиди неможливо чітко відокремити один від одного. Поділ вказаного виду поховань безпосередньо залежить від досвіду дослідника: у випадку наявності датуючих речей (найчастіше кераміки) слід визначити місце їх знаходження в засипці могили (дно чи верхня частина заповнення) що, на жаль, не робиться дослідниками через незначну кількість знахідок. Наявність кераміки на дні могили дозволяє визначити час її засипки, у верхній частині – лише період ущільнення її заповнення. Ущільнення відбувається протягом тривалого часу, а матеріали у верхню частину могил потрапляли, як правило, під час забудови ділянки. Збіг контурів могил і більш пізніх споруд досить часто породжує думки про зумисне покладення небіжчиків під долівку споруди. Але у значній кількості випадків це лише недосконала фіксація стратиграфічних шарів на розкопі.

Основна частина поховань, котрі мають невелику щільність розташування, відносяться до ґрунтового могильника.

Загалом у ХХ ст. досліджено 21 ділянку ґрунтових могильників. Поховання ґрунтового могильника виявлені у східній частині Окольного міста (вул. Родимцева, 2) (5 % від загальної кількості ділянок) і на території Передгороддя (95 %). На останньому поховання ґрунтового могильника нерідко передували заснуванню цвинтарів, тому виокремити ті чи інші поховання досить проблематично. Відмінною рисою ґрунтового могильника від цвинтарів є невелика щільність поховань – це пояснюється нетривалим пері-

одом використання ділянок для здійснення поховань унаслідок збільшення площі стрімко зростаючого міста і, відповідно, переміщення ґрунтового могильника на околиці.

Окремі поховання (поховання дитини на вул. Родимцева, 16) можуть бути віднесені до поховань на території міських садиб. Можливо це нехрещені діти малого віку. До таких поховань можна віднести поховання на вул. Белінського, 18 та вул. Коцюбинського, 81 (ділянка досліджень 1995 року). Два поховання на вул. Коцюбинського, 81 могли бути здійснені після пожежі, що знищила забудову двору.

Фіксуються поховання на території садиб, що утворюють певні ділянки посеред забудови двору. На нашу думку, це церковні подвір'я, котрі слід відносити до цвинтарів розташованих поряд із храмами.

Вище згадувалися поховання ченців, здійснені в облаштованих у храмах кімітіріях. Зокрема, кімітірія зроблена у кладці південної паперті Борисоглібської церкви являла собою приміщення для поховань, перекрите аркоподібним склепінням, що нагадує невелику печеру.

Не до кінця зрозумілою є конструкція, досліджена нижче рівня підлоги в південній апсиді Спаського собору, де були виявлені хаотично складені кістки.

Окрему групу складають поховання з плінфою чи плиткою під головою чи ногами. Вони досліджені як у церквах, так і навколо них. Усі ці поховання ченців, досліджені у різних частинах міста, мають спільні та відмінні риси з похованнями ченців у печерах. В.Я. Руденок і Т.Г. Новик за матеріалами поховань у печерах Іллінського (Богородичного) монастиря узагальнили поховальну обрядовість печер. Дослідники виділяють у цьому комплексі 5 кімітірій [13]. Стан їх фіксації та збереженості різний, тому зупинимось на двох випадках.

Перша костниця виявлена в 1989–1990 роках і представляє собою частину значного за розмірами приміщення, що включало галерею. В стінці галереї викопана могильна яма, в якій знайдені 3 кістяки у анатомічному порядку, покладені головою як на південь, так і на північ. У центрі приміщення виявлена укріплена дубовими колодами яма, на дні якої знайдені 2 уламки шиферу й окремі людські кістки. Поруч із могилою у західній стіні печери зафіксоване підвищення із заглибленнями, заповненими людськими кістками, без збереження їхнього анатомічного порядку.

Біля стін також досліджені кістяки у неглибоких ямах, покладені згідно християнської обрядовості – кістки розташовані в анатомічному порядку.

Друга костниця виявлена у 1995 р.: печера викопана як келія для ченця-відлюдника, згодом була використана як костниця, де були знайдені рештки щонайменше 12 людей, покладених у приміщенні без збереження анатомічного порядку.

На території міста виявлені різноманітні за умовами розташування знахідки кісток людей. За спостереженнями А.А. Ригельмана, опублікованими в 1852 р., під час знесення кургану княжни Черни, робітники виявили “при самой подошве кургана груды человеческих костей, без признаков гробов, как бы общая могила падших в бою или погибших от заразы” [14].

Курган княжни Черни, що знаходився біля укріплень Третяка, мав значні розміри і не був знесений під час забудови цієї ділянки міста. Забудова міста доходить до цієї ділянки Передгороддя лише в XII–XIII ст. Рови кургану X ст. в наступну епоху цілком могли використовуватися як місця поховання померлих від епідемії.

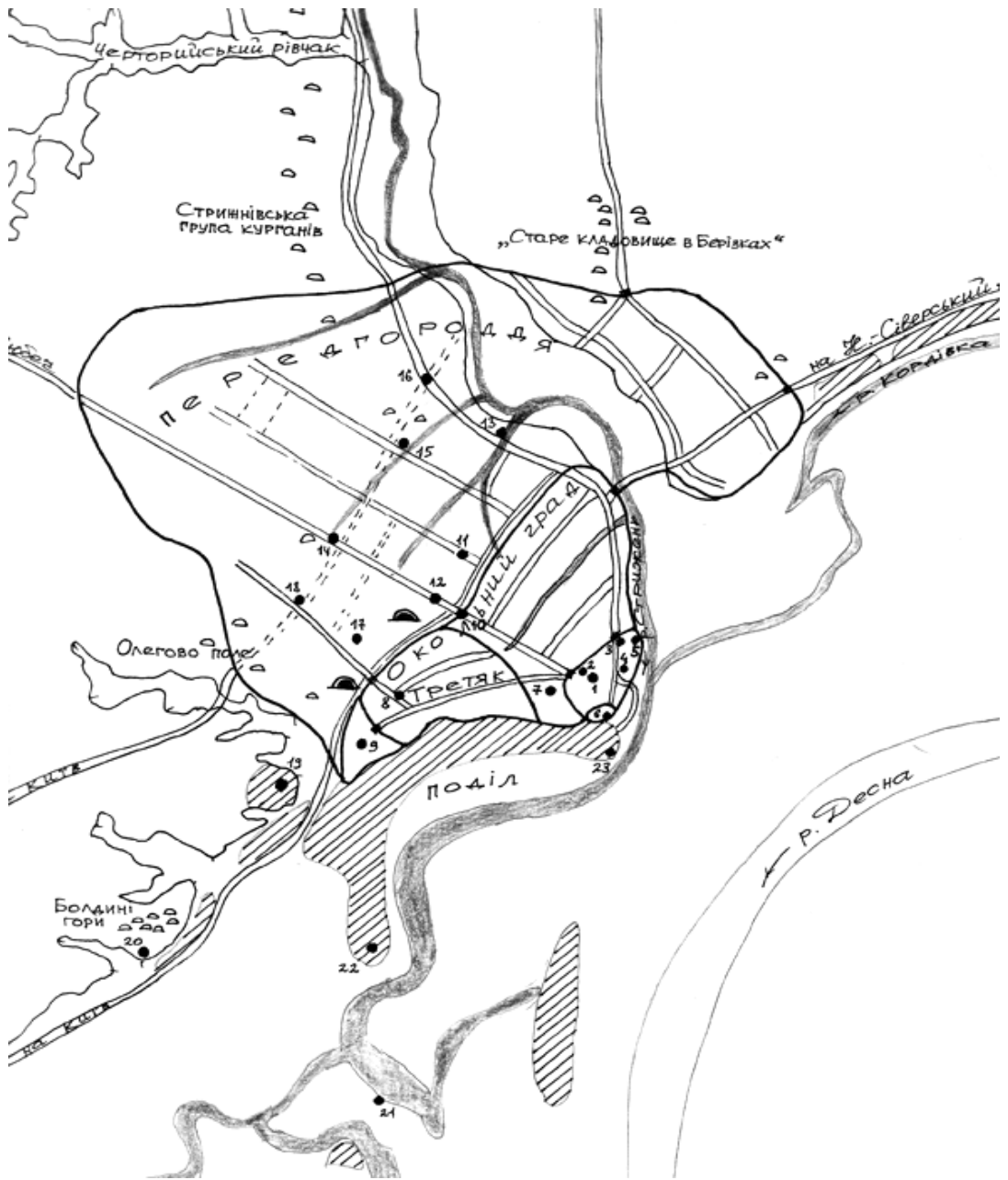

Рис. 2. Місця виявлення цвинтарів та церков на території давньоруського Чернігова: 1 – Спаський собор; 2 – Борисоглібський собор; 3 – храм-усипальниця; 4 – Михайлівська церква; 5 – Благовіщенський собор; 6 – На Верхньому Замку; 7 – Біла Катерининської церкви; 8 – Кирпоноса; 7; 9 – Успенський собор; 10 – ворота Окольного міста; 11 – П’ятницька церква; 12 – біля Театрального скверу; 13 – Коцюбинського, 81; 14 – Кирпоноса, 24; 15 – Леніна, 35; 16 – Фрунзе, 47; 17 – Куйбишева, 13; 18 – Коцюбинського, 32; 19 – “Сіверянська” церква; 20 – Іллінська церква; 21 – Млиновище; 22 – на північному березі Млиновища; 23 – район Річкового вокзалу – Пішохідного мосту.

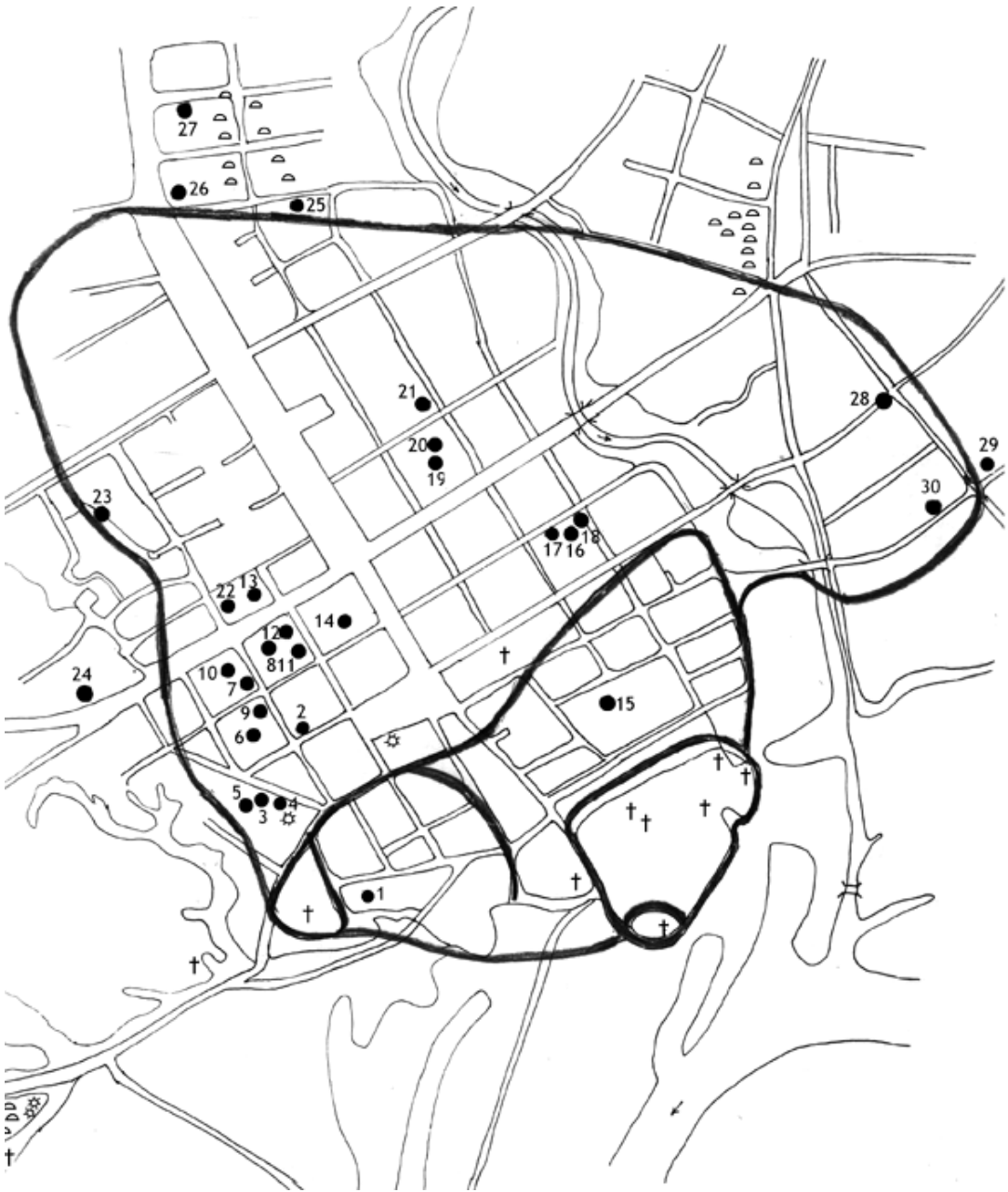

Рис. 3. Місця виявлення поховань ґрунтового могильника на території давньоруського Чернігова:
 1 – Белінського, 18; 2 – Куйбишева, 13; 3 – Воровського, 24-30; 4 – Воровського, 22; 5 – Воровського, 24;
 6 – Магістратська, 19; 7 – Коцюбинського, 32; 8 – Комсомольська, 27; 9 – Комсомольська, 22; 10 – Комсо-
 мольська, 28; 11 – Кирпоноса, 24; 12 – Кирпоноса, 24 (тр.); 13 – Примакова, 10; 14 – Коцюбинського, 50;
 15 – Родимцева, 2; 16, 17 – Коцюбинського, 81; 18 – Пушкіна, 34; 19 – Фрунзе, 24 (тр.); 20 – Фрунзе, 24;
 21 – Чернишевського; 22 – Комсомольська, 37; 23 – Папанінців; 24 – Перемоги, 64; 25 – 9 Січня;
 26 – Миру; 27 – Гоголя, 3; 28 – Полуботка; 29 – Шевченка; 30 – Лермонтова.

Окремі скелети людей виявлені біля забудови XII – першої половини XIII ст. і перебивають її. Складається враження, вони були поховані у заглибленнях, що залишилися від об'єктів різного призначення. До них можна віднести поховання № 8, досліджене на вул. Папанінців, що здійснене у рівчачку від огорожі; поховання № 24 на вул. Кирпоноса, 24, що має відмінну від традиційної орієнтацію та перебиває котлован споруди XII–XIII ст. В котловані підкліту житла першої половини XIII ст. виявлені 2 дитячі поховання, покладені паралельно до стін (вул. Коцюбинського, 58а). На вул. Горького (у двох місцях) розкопані кістяки та частини тіл жінок скинутих до котлованів споруд – жертв монгольського погрому 1239 р. [15].

У процесі робіт зустрічаються й окремі кістки непохованих людей. Так, Г.В. Жаров у шарах середини XIII ст. (біля валу Окольного міста) виявив окремі черепи, що так і не були поховані в землі [16].

Четверта та п'ята категорії поховань не мають відношення до поховальних звичаїв, а лише вказують на існування різноманітних випадків знаходження людських решток, які пов'язані з епідеміями та війнами. Натомість, відсутність фіксації подібних випадків й аналізу їх місця знаходження призводить до появи певних легенд або фантазій стосовно існуючих обрядів поховання людини.

Загалом, життя великого міста нерозривно пов'язане з формуванням його некрополю. Результати досліджень некрополю дозволяють характеризувати різноманітні зміни, що відбувалися в житті чернігівців – зміні релігії, поступове формування уявлень про християнській обряд поховання, проникнення християнських ідей у різні прошарки суспільства тощо. Зміни в поховальній обрядовості дозволяють простежити особливе положення Чернігова в освоєнні та поширенні християнських ідей на теренах Лівобережжя Дніпра.

Джерела та література

1. *Валькова Т.П., Сохацкий В.В.* Исследования на Черниговском грунтовом некрополе в 1994 году // Археологичні дослідження в Україні 1994–1996 років. – К., 2000. – С. 16–18; *Ситий Ю.М., Ясновська Л.В.* Нові дослідження на території Чернігівського Передгороддя // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 89–92; *Черненко Е.Е.* Приходское кладбище на посаде древнерусского Чернигова (по материалам раскопок 2009 г. // Русский сборник. Вып. – Брянск, 2011. – С. 34–40.
2. *Дядечко О.* Поховання “заложного” мерця на давньоруському некрополі Чернігова // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали VIII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2009. – С. 56–57; *Казаков А.Л., Валькова Т.П., Новик Т.Г.* Пережитки язичництва в поховальному обряді Чернігівського грунтового некрополя // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів, 1992. – С. 30–31; *Шекун О.В., Ситий Ю.М.* Церковне кладовище XI–XIII ст. на вулиці Коцюбинського, 81 // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Вып. III. – Чернігів, 2010. – С. 162–171; *Шекун О.В., Сташевська К.О.* Грунтовий некрополь XI – середини XIII ст. у Чернігові (Єлєцька група) // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Вып. I. – Чернігів, 2008. – С. 90–95.
3. *Казаков А.Л.* О локальных группах погребений Черниговского некрополя // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. Апрель 1989. – Сумы, 1989. – С. 86–87; *Казаков А.Л.* Чернігівський некрополь X–XIII ст. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996. – С. 83–85; *Карнабед А.* Некрополі Чернігова. З досвіду архітектурно-археологічних досліджень // Некрополі Чернігова: Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 13; *Коваленко В.П.* Древнерусские храмы Чернигова // Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество, христианство, церковь. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. Москва 20–22 февраля 1995 г. Тезисы докладов. – М., 1995. – С. 24; *Моця А.П.* По-

- гребальні пам'ятники южнорусских земель IX – XIII вв. – К., 1990. – С. 124–125; *Моця О., Казаков А.* Давньоруський Чернігів – К., 2011. – С. 223; *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – № 11. – М.; Л. – С. 14–53; *Самоквасов Д.Я.* Северянские курганы и их значение для истории // Труды третьего археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. 1. – С. 189; *Ситий Ю.М.* Грунтовий могильний давньоруського Чернігова // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції. – К., 2011. – С. 31–35; *Він же.* Закономірності розташування некрополя давнього Чернігова X – середини XIII ст. // Некрополі Чернігівщини: Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 7–10; *Шекун О.В.* Грунтовий некрополь XI–XII вв. на території Передгород'я в Чернигове // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. – Чернігів, 1993. – С. 33–35; *Він же.* Нові дослідження Чернігівського курганного некрополя // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячених 1100-літтю літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 106–118.
4. *Сытый Ю.Н., Луценко Р.Н.* Церковные кладбища Детинца древнерусского Чернигова // Русский сборник. Вып. 6.– Брянск, 2011. – С. 46–52.
 5. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 87.
 6. *Карнабед А.А.* Новые данные о памятниках Чернигова XI – XII вв. Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половине XIII в. – М., 1988. – С. 32.
 7. *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли // Sonderdruck Aus: Russia mediaevalis T.VII, 1 Munchen, 1992. – P. 39–61.
 8. *Макаренко М.О.* Чернігівський Спас. Археологічні досліді року 1923. – К., 1929. – С. 1–65.
 9. *Холостенко Н.В.* Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология. – № 2. – 1967. – С.188.
 10. *Руденок В.Я.* Д.Я. Самоквасов та археологічне вивчення Борисоглібського монастиря у Чернігові // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова. – Чернігів, 1988. – С. 33–35.
 11. *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – № 11. – М.; Л. – С. 14–53.
 12. *Смолічев П.* Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди. Розвідки. Матеріали. – К., 1928. – С. 144.
 13. *Руденок В.Я., Новик Т.Г.* Поховальні печерні пам'ятки Чернігівського Богородичного (Іллінського) монастиря // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції. – К., 2011. – С. 20–30.
 14. *Самоквасов Д.Я.* Северянские курганы и их значение для истории // Труды третьего археологического съезда в России. – К., 1878. – Т. 1. – С. 189.
 15. *Ногин Е.В.* Исследования на посаде Чернигова в 1990 году. // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 28.
 16. *Жаров Г.В., Жарова Т.Н.* Исследования на территории древнего Чернигова // Археологічні дослідження в Україні 2000 – 2001 рр. – К., 2002. – С.115.

Ситий Ю.М. Особливості християнського поховального обряду давньоруського Чернігова

У статті аналізуються категорії поховальної обрядовості християнських поховань Чернігова.

Ключові слова: поховання, обрядовість, Чернігів.

Сытый Ю.Н. Особенности христианской погребальной обрядности древнерусского Чернигова

В статье анализируются категории погребальной обрядности христианских погребений Чернигова.

Ключевые слова: погребения, обрядность, Чернигов.

Sytyi Yu.M. Features of the Christian funeral rites of ancient Chernihiv

Different categories of Christian burial funeral rites of Chernihiv is analyzed in the article

Key words: burial rites, ritualism, Chernihiv.

[надійшло до редакції: 06.03.2012 р.]